

Zerrendero batekin solasean

Garazi Arrula Ruiz

Itzultzailea eta editorea

Gerraosteko liburugintzaz idatzi zituen oharretako batzuetan (Joan Mari Torrealdaik nekez idazten baitzituen azterketak edo ikerlanak, guztiak zirelarik gogoetarako helduleku eta ohar heldugabeak), J. M. Lasagabasterren aipu batekin ekiten dio:

Uste baitut ez dela onargarria, osagabea eta partziala delakoan, une bati buruzko balio-iritzi bat ematea literatur sistema osoaren inguruan –euskal sistema, kasu honetan–, ezpada aldi berean beste sistema batzuetan txertatzen –sistema kultural, sozial, politikoak–, non literaturak funtzionatzen baitu eta adierazle bihurtzen baita. (1983: 49; neure itzulpena)

Euskal liburuaz gauza bera esan zitekeela dio jarraian Torrealdaik, eta nago ongi laburbiltzen duela berak liburugintzaren inguruan eginiko lan guztiari heltzeko ikuspuntua.

Ez baikara alferrik ari senezko soziologo bati buruz; ikaskez ere hala zen, doktoretzaren atariko izanen zen hiru urteko karrera egin baitzuen Parisen, Institut d'Études Sociales-en. Aparteko behatoki hartatik kultura eta pentsamendu berritzaile bezain abangoardistak eskura zituen, garaian beste hainbat euskaldun zorionekok bezala; halarik ere, edo horrexegatik beharbada, euskal kulturari begira jarri zen, garaian beste hainbat euskaldun burubero bezala. Zehazki, karrera amaierako lanean, euskal idazleei buruzko hurbilpen soziologiko bat osatu zuen, gero *Euskal idazleak*, gaur saioan garatu zuena (Lan Kide Aurrezkiak Jakinen zigiluarekin 1977an 45.000 aletan argitara

eman zuela diosku autoreak Manuel Lekuona Saria eman zio-
telarik Eusko Ikaskuntzak argitaratutako liburuxkan).¹

Euskarazko liburugintzak neurri batean euskal gizartea
islatzen duela, horixe izan zuen hasierako lan-hipotesia, eta
ibilbide osoan lagundu zion.

Liburugintzaren eta gizartearen lotura hori erakusten saiatu naiz
urtea joan eta urtea etorri. Abiapuntuko intentzio horren ara-
bera moldatu dut bai informazioa biltzeko metodologia eta bai
liburugintza aztertzeke modua. (2007: 12)

Ez da gehiegikeria esatea, bada, azken helburua gizartea
azaltzea zutela, urtez urte –ez kezka, etsipen eta buruko min
gutxirekin–, liburugintzari eskainitako azterketek.

Hasta-penak eta pozak

70eko azken urteetakoak dira liburugintza eta argitalgintza
hizpide duten Torrealdairen lehen dibulgaziozko idatziak,
oraindik abizena y letraz idazten zuela. Orduan eta 80ko
lehen urteetan *Ere*, *JAKIN*, *Anaitasuna* eta *Egin*-en argitara-
tutako artikuluetan, bereziki, adierazten da hobekien garaiko
giroa, liburuez mintzo delarik.

Aintzat hartu behar da Francoren erregimenak debekatu
zuela *JAKIN*, 1969an, eta Joseba Intxaustiren gidaritzapean
urrats ugari egin behar izan zituen aldizkari gabeko kultur
taldeak. Torrealdaik Paristik itzuli zenean heldu zion berriz
aldizkariaren lehari, unibertsitario ibili zen artean ikusita-
ko hura zuela ments (*Esprit* frantziar aldizkari progresista-
ren ereduko argitalpena egin nahi izan zuten *JAKINEKIN*).
Espainia frankista hermetikoan eta nazional-katolikoan,
kulturaren kontzeptu erlijioso dogmatikoa nola zabaldu as-
matu behar izan zuen taldeak. Joxe Azurmendik esana da
askatasun bila aritu zirela, «baina askatasunaren kontzeptua
aldatuz edo puskatuz joan den garai batean» (2016b).

Hutsetik eraikitzen jardun behar izan zuen, beraz, '56ko be-
launaldiak', Jakinekin batera kulturara sortu ziren haiek. To-
rrealdaik honela azaltzen du, ahoz, parean Azurmendi duela:

Beraz, gerra ondokoak gara, eta datu nagusietako bat, nik behintzat hala bizi izan dut, haustura da, aurreko belaunaldiekiko etena. Guk ez dugu aurkitu errealitate bat, Euskal Herri bat ez dugu aurkitu. Ez dugu kultura bat aurkitu, ez dugu euskara landu bat aurkitu, eta belaunaldi hau hasi da autonomoki, bere aldetik, hori guztia egiten eta bilatzen. (*Ibid.*)

Eta eraiki, eraiki zuten, zabaldu, zabaldu zutenez: Alemaniako eta Frantziako kulturara, bereziki, kanpoko erreferente, autore eta ideiak euskal munduratzin. Zeren bloke handiak puskatu ziren garaia izan baitzen hura, Sobietar Batasunak utzi zioneko komunismoaren eredu bakar izateari, iraultza antikoloniala sutsuen zegoeneko, intelektual handiak plaza-ratu zireneko, marxismoaren eta askatasunaren kontzeptua-lizazio berri bat eztabaidatzen ari zeneko, botere frankistari lotzen zitzaiolako Elizarekiko desilusioa zabaldu zeneko. Eta gazte ikasi (eta gehienbat seminariotik pasatako gizonetzko) haiek euskaraz pentsatu eta euskarari eman zioten eferbeszentzia hura, eztabaida publiko eta material anitzen bidez.²

Liburugintzari debate horiek guztiek nola eragin diezaioketen, antzua lirudike. Esan bezala, alta, motibazio filosofiko, kultural eta ideologiko horiek daude Torrealdairen proiektu kultural eta linguistikoaren oinarrian. Hala irakurtzen ditut nik, behintzat, 1977an euskal liburuaren gaitzez mintzo delarik analfabetismoa aipatzea eta politika-borrokaren -hots, kaleko giroaren- parte garrantzizko bat kulturatik igaror behar duela aldarrikatzea,³ edo 1978an aldeztu zuelarik liburu mota askotarikoak eta idazle eskolak sortzea. Itxuraz, urte horietan «makina bat artikulatu» idazten ziren euskal liburuak plazaratzearen alde, «kaleratze horretantxe ikusten bait genuen, sinbolo mailan ikusi ere, euskal liburugintzaren 'normaltzearen' seinale» (1979).

Euskarazko liburugintzak neurri batean euskal gizartea islatzen duela, horixe izan zuen hasierako lan-hipotesia, eta ibilbide osoan lagundu zion

Nondik zetozen ez baizik nora zihoazen erreparatzen has-tearekin, ordea, baikortasuna oro hegan. Egiazko arrangura adierazten du garaiko artikuluetan, gerokoetan –adina edo eskarmentua dela medio, agian– «kezka» eta «desesperantza» bihurtuko dena.

Ikusitakoa nola ikasi

Hori baita, lehen bezala oraintsu, kezka nagusia: kanpoko artea, musika, literatura, pentsamendua gurean nola eman, gurera nola ekarri, gurea nola asmatu. Globalizazioa loka-letik pentsatzea, finean:

Gu kanpora joaten ginenean, ikastera joaten ginen gero hemen aplikatzeko. Orain nola denok mundu berean gauden, ba ez da hori pentsatzen. Guk geuk geurea nola hobetu ez da pentsatzen. Iruditzen zait tentsio hori ez dagoela momentu honetan. Hor arriskua zera izan daiteke, kanpokoan lilura, kanpoko lantzea, kanpoko bezalakoa izan nahia. (2016b)

Gainera, horri gehitu behar zaio inon *kanpoeder sindromea* deitu izan duena, kanpokoari atek beti zabalik uzten zaizkiolakoan, baita industriari laguntzak emateko orduan ere («Kolonizatuaren konplexuak janda gaudela zioen lagun batek. [...] kanpokoan lilura eta kanpotarren bidez legitimitatea bilatzeko joera. Bertokoa susmagarri den leku berean kanpoko aberasgarritzat jotzen da», 2007: 43). Euskaldunok gure erreferentzia mundu propioa sortu behar dugula esaten ez baita aspertu Torrealdairen belaunaldia. Geroago helduko diogu berriz horri.

Biblioteca Nazionalearen ametsari buruz duen testua (2011) hasten da esanez hutsune batetik eta behin-behineko ekin ziola *bibliografo* lanari, izendapen horrek lotsa ematen bazion ere arian-arian 50.000 fitxa bibliografikotik gora bildu zituen ikertzaileari (ez da harritzekoa, bada, norbaitek *zerrendero* deitu izana). Erakundeek katalogazio lan hori beren gain hartu arte euskal bibliografia osatzeari ez ziola utziko esaten zuen, orain utzikeria horregatik salaketa zuzena eginez

(«Aldizkariaren sail honetantxe salatu izan dut Eusko Jaur-laritzako Kultura Sailaren jarrera –gutxienez– ulergaitza», 1985, in 2007: 17), orain erabakimen sendoz («Eutsiko diot, halere, egun hoberik agertzen ez deino», 1981, in *ibid.*), orain etsipen handiagoz («Hitz gutxitan esanda, lan honetan jarraitzeko prest nago ni neu eta prest dago aldizkaria. Baina ez baldintza hauetan», 1990, in *ibid.*: 18). Eta ultimatium bati erantzunak ditugu Gipuzkoako Foru Aldundiak eta Jakinek kaleraturiko XX. Mendeko Euskal Liburuaren Katalogoa-ren liburukiak; soziologoaren sinesmen gotorrari zor diogu, ostera, mendea gainditu eta gero ere katalogazioarekin eta horren azterketarekin jarraitu izana («kirolzale askori gertatzen zaion gauza bera gertatzen zait nonbait, ezin abandonatu 'ofizio/afizio' zaharra», 2000, in *ibid.*: 20). Nola lehenengoe-tan hala bukaeran, itxaropen berarekin: «Lagunduko al du liburuaren mundua aintzat hartua izan dadin!» (*ibid.*: 8).

Kanpora begiratze horretan, gure ekoizpena estandarra ote den jakin nahian, hots, liburugintza homologagarria ote genuen erantzun asmoz, Robert Escarpitek eta haren eskolakoek proposatutako parametroetara jo zuen lehenik, eta berehala ohartu zen hizkuntza handietarako baizik ez zutela balio. Hasierako azterketetan bereziki, Espainia, Frantzia, Italia eta abarrekin alderatzen zuen euskarazko ekoizpena, eta neurriko ez izan; «90eko hamarkadan lortu nuen alderaketa gertuago eta egokiago bat, gu bezala normalizazio prozesuan dauden kulturetan» (*ibid.*: 87).

Horrela, azterketa erkatua egiteko estatu egitura dutenen ekoizpen datuak baztertu ez arren, euskal liburugintza xehatzean eta balioztatzean hurbil ditugun esparru mugatuko kulturetara so egitea proposatu zuen, 1983an ere, «katalanak, galegoak, bretoiak, okzitanoak, eskoziarrak, galesak, eta beste» (1983: 50). Horrela, «nazio zapalduetako liburugintzei buruz» egiteke zegoen azterketa batek erakutsiko lituzkeen errealitate berdintsuak zerrendatzen ausartzen da:

Hala nola, liburu-produkzioaren egituraren joera nagusiak, idazletza bizitzeko era, idazlearen beraren autoulertzapena, literaturak

hizkuntzarekiko duen hurbiltzapena (eta zenbaitetan, morrontza), literatur liburuaren eta irakaskuntzarako liburu funtzionalaren nagusitasuna, kultur liburuaren eskasia, eta abar. (*Ibid.*: 49)

Orduko galderak, geroko aztergaiak.

Liburugintzari buruzko Torrealdairen lanetan, hastapenetik ageri da konstante hau: gutxiengoa izatea ez da datu estatistiko soila. «Ia-ia izateko modu bat da, literatura eta hizkuntza ulertzeko eta bizitzeko modu –askotan ‘dramatiko’– bat». *Euskaldunon Egunkaria*-ko iritzi saile-

Liburugintzari buruzko
Torrealdairen lanetan,
hastapenetik ageri
da konstante hau:
gutxiengoa izatea ez da
datu estatistiko soila.
Gutxiagotasun eta
txikitasun sentimendu
(konplexu?) horrek
gure gizarte psikologia
ezaugarrituko luke

ko zutabe labur batean –segida baten azkena, goiburuko «(eta 6)» isatsak erakusten duenez–, 1990eko euskal liburugintzaz honela mintzo da: «Hiztun komunitatean dago gakoa. Euskaldungoa gutxiengoa izatea ez da errealitate estatistiko soila, konportamentu-modu bat ere bada, psikologia sozial bat» (1991b). Nolabait, gutxiagotasun eta txikitasun sentimendu (konplexu?) horrek gure gizarte psikologia ezaugarrituko luke. Eta artikuluak jarraitzen du

esanez hiztun komunitate mugatu hori egoera diglosikoan guztiz murgilduta dagoela, errealitate hori aldatzeko politika ausartak galdegitearekin batera.

Argitara ematen den oro ordenatzeko eta kultura idatzia-
ren egoeraren argazkia egiteko, Unescoren sailkapen taula⁴
erabili du gehienbat Torrealdaik, eta, horren arabera, urte-
ro ondorioztatu du errebelatutako argazkia ez dela euskaraz
bizitzeko beharko genukeena. Beste arrazoi batzuen artean,
hau: «hizkuntz komunitatearen egoera diglosikoa islatzen
da sailkapenean: liburu ugari irakaskuntzan, haur eta gazte
literaturan, dezente literaturan, eta erabilera arrunteko, so-
zialeko, kulturalako edo intelektualekoetan eskas» (2007: 84).

Bereziki saiakeraren hutsunea azpimarratu zuen *Egunkaria*-ko zutabetxo horietako batean, 1991n, tonu hurbilean (irakurlea zuzenean interpelatuz) eta samina ezkutatu gabe:

Jakinminak akuilaturik, zenbat saiakera-liburu dagoen begiratzera jo dut. Zenbat uste duzu? Bi eskuetako behatzekin konta daitezke, eta gainera hatzamar bost sobera. [...]

Hori pobrezia intelektuala, hori. Basamortua dirudi. (1991a)

Garai hartan, saiakera urriak aldizkarietan kaleratzen omen ziren batik bat, saio laburrean, beraz, ez liburu formatuan. Laburbiltzeko, zera dio: «Zer esan nahi du honek? Ez dugu la ‘euskaraz pentsatzen’? Intelektualki eta kulturalki erdaraz elikatzen dela euskalduna? Ez ote bata eta bestea, eta gehiago ere?» (*ibid.*). Lehenago ere, 1978an, *Egin*-eko iritzi artikulu batean ohartarazten du aldizkarien ugaritzea eta liburuen *impasse*-a, eta zuzen dio: «Irakaskuntza liburuia eta kreaizio-koa bakarrik eginaz, gureak ez du etorkizunik. Euskararen baztertzaren formula berria litzateke». Batean zein bestean, diglosiaren aurka liburu-politika eskatzen zuen.

Torrealdaiak bipolarizazioa azpimarratu izan du maiz, bada, ekoizpen kopuru handiena irakaskuntzan eta literaturan kokatzen denez. Herren, beraz, gure kulturaren eta hizkuntzaren normalizazioaren bidean, non ahalik eta dibertsifikatuena beharko lukeen produkzioak, edo, behintzat, sail gutzietan gutxieneko bat izan. Egun, urri ditugun gaiak aldatu diren arren, saiakera liburuak ugaritu badira ere, desoreka eta hutsune handiekin segitzen dugu (non dira bideo-joko, kirol aldizkari, manga, prentsa arrosa, booktuber saldoak?). Alde horretatik zerabilen *diglosia*, horren adiera zabalenean («ez filologiko hertsian»); geroako azterketetan, kontzeptuaren garapena desagertu arren, gaia ez du bazter utzi.

Hasierako azterlanetan diglosiarekin lotura egiten zuen bezala, geroago dialektika sakonago baten baitan kokatu zuen, txikia izatearen tentsioak sorturiko desabantailaz mintzo zela:

Nik uste batzuek euskararen muga sentitzen dutela bakarrik. Euskaldun izatea, eta gainera hemen beti zure biziraupenarekin

borrokan ibili behar duzunean, askotan aldapa gora gertatzen da eta nekea sortzen du, egia da, baina mundu kreatiboa ere bada. Sortzeko zeure bide propioak aurkitzeko aukera ematen dizu. [...] Zer egiten dugu guk gure borroka honetan? Hori bizitasuna da aldi berean. Nik uste bestela basamortu batean biziko ginatke[ela], encefalograma plano batean... Horrek bizitzeko motiboa ematen du. (2016b)

Idea baikor hori atxikiko dugu.

Bizitzeko motibo

Euskalgintza jarri zuten herria eraikitzeko erdigunean. Kulturatik eraiki zuten herria. Arantzazun bizi izan zuten euskararen aldeko lehenengo mugimendu bat, batez ere euskara kultur mundura jasotzearen aldekoa. Euskal Herriko kultur zentro (kultur tresna) oso garrantzizko bat izan zen garai hartan Arantzazu, eta seminarioa, berriz, ikasi nahi zuten mutikoentzako bide bakarrenetarikoa: «Seminarioak ziren orduan pobreen unibertsitateak» (2016a: 6). Hamabi urterekin, 1954an, apaizgai joan zen Torreal dai, arrebaz gazteagoa baserrian utzita. Arantzazu eta Foruko ikastetxeetan egin zituen humanitateak, gero filosofia Erriberrin, eta teologia ikastera itzuli zen berriz Arantzazura. Torreal daik eskola haren egiteko estrategikoa azpimarratu izan du:

... han ikusi dut basilika modernoa eraikitzen, puntako artista mordo bat (Jorge Oteitza, Nestor Basterretxea, Eduardo Chillida, Lucio Muñoz, Xavier Alvarez de Eulate); intelektual eta gizarte eragile asko; euskal kulturako protagonista ugari, euskalgintza zaharrekoak zein berrikoak; Euskaltzaindiko bi batzar erabakigarri, 1956koa eta 1968koa. Hitz batez, Arantzazutik ikusi dut Euskal Herri berria sortzen, euskal gizartea eraldatzen, euskal kultura biziberritzen. (*Ibid.*)

Salbatore Mitxelena ere han ibiltzen zela gogoratzen du Azurmendik, pribilegio handitzat duena (2016b).

Euskararen batasunaren aldeko lana da Torreal dairen eta haren belaunaldiaren ekarpenik nabarmenetako bat, baita Jakin Taldean ere. Aldizkariaren helburua hori izan da,

Jakinek euskararentzat nahi baitzuen kultur mundua bereganatu. Premiazkotzat zuten euskararen batasuna, eta aldizkaritik harago jardun zuten batasun estrategikoa bilatzen, elkarlanean akordio programatikoak adosteko bidea egiten. Ekarpen gehiago ere egin zituzten taldekideek, Lorea Agirrek gogorarazi bezala:

UZEI sortzea, Intxaustik euskararen historia sozialaz egindako lanak, Azurmendiren tesia eta argitalpenak, Agirrebaltzategi EKB Euskal Kulturaren Batzarrearen lehendakari jardutea, Torrealdaik liburugintzaz egindako azterketak eta *Euskaldunon Egunkaria*-n hartutako ardurak... (Eslava 2020: 9)

Euskalgintzak etorkizuna bere eskuetan hartu behar duela, erakundeei begira gelditu gabe, hala azpimarratu du Torrealdaik txitean-pitean. Horregatik maite zuen Martin Ugalde Kultur Parkea, ikurra zelakoan:

Herri ekimenak egindako gunea da. Geuk geure indar soilez egindakoa. Beti instituzioen dependenzian egon partez, horrelako egiturak sortuko bagenitu, beste oilar batek joko liguke. (Goikoe-txea 2016)

Eta konbentzimendu horrekin abiarazi ditu, bibliografia lana bezalaxe, Euskal Idazleen Elkarte («idazle eskubideak babesteko bainoago euskara batua bultzatzeko erakunde gisa», 2016b), Elkar argitaletxea lehenik eta Elkar Fundazioa gero, *Euskaldunon Egunkaria*, Biblioteka Nazionalaren egitasmoa eta beste, zenbaki honek erakutsi bezala.

Euskalgintzak etorkizuna bere eskuetan hartu behar duela, erakundeei begira gelditu gabe, hala azpimarratu du Torrealdaik txitean-pitean. Bai, eta halere, paraleloan, ez du erreparorik izan erakundeak seinatu eta gutxienekoak eskatzeko: 1970eko hamarkadan, erakunde publikoen laguntza eta bultzada ekonomikoa («Babesa. Hitz txarra da, arriskutsua, agintek manipulatzearren arriskua du. Baina ezinbestekoa», 1978); 1980koan, gaiei zegokienez, jokabide orohartzailea selektiboaren aurretik («Non dira faltrikera-liburua, kultur liburua, saiakera-liburua? Apenas publikatzen den baño. Gure kulturaren

garapena puskaka, adabakika eta anormalki gauzatzerik nahi ez badugu behintzat, liburu-mota horiek ere orain baino gehiago landu beharko ditugu», 1983: 59); 1990eko hamarkadan, EITBren eta beste sustapen bide batzuen inplikazioa⁵ («Euskal liburuaren publiztaterik apenas dagoen. Liburuaren aldeko promozio-ekinaldiak hutsaren hurrengo dira», 1997); 2000koan, euskal irakurletoa sortzea,⁶ tiraden beheranzko joera⁷ eta Hezkuntza Sailaren mailegutza sistema birpentsatzea («arazoa ez baita editoriala soilki, liburugintzaren ekosistema osoarena baizik. Doakotasuna eta mailegutza desberdindu egin behar dira», *Elkar* 2008: 4); 2010eko hamarkadan, euskal kulturaren ikusgarritasuna eta jendartean ezagutaraztea («Nire kezkarik handiena da mundu hori ikusgarri egitea: guk badugun eta bizi dugun eta egiten dugun eta eragiten dugun mundu hori ikusgarri bihurtzea», Goikoetxea 2016). Eskerok unean uneko premia nagusiak ere adierazten dituzte, eta nago, sektorearen katebegiei galdetuz gero, gaur egun ere antzerako gabeziak aipatuko lituzketela. Bada hamarkadaz hamarkada errepikatzen duen bat: liburuaren *planketa*, *plangintza* edo *politika*, momentuaren araberako terminologian.

Aurrea hartu aurre egiteko

Joseba Jakari egozten dio Torrealdaik goiburuko esaldia, eta estrategia horrekin bat egiten duela dio. Hastapenetatik azaldu du bertoko industriaren aldeko jarrera hori; 1986an, esate batera:

Aniztasunaren alde, batetik, bai editorial formatuan, bai eskaintzan; eta bestetik, kultur industria indartzearen alde. Zertarako? Kultur kolonizazioa ekiditeko, pentsaera hegemonikoa (orain globalizatua deitzen dena, *de facto* anglosaxoia) ekiditeko; eta gure geure kultur politika propioa bideratzeko. (2007: 42)

Egonean egonez gero, ezker-eskuin aurrea hartuko digutela-lakoan.

90eko urteetan eta hurrengoetan ia urtero salatu du euskal argitaletxeen atomizazioa, eta beti zehaztu haren irudikoz hori

ez dela aniztasunaren sinonimo, baizik eta ahultasunaren adierazle. Hots: «piramide gerri lodikoa proposatu dut inoiz, hau da, titulu bakarreko argitarazle gutxiago eta 50-100 titulu urtean argitara emango duen argitaletxe gehiago» (*ibid.*). Gaur egun ere, urrun gaude zifra horretatik. Jakina, merkatuak eta erakundeek nobedade-politika bultzatzeak eskaintza puztea ekartzen du, eta, Torrealdaik berak seinatzen duenez, baita beste hau ere: kanpoko argitaletxeen sarrera erraztea, editore ez direnen presentzia areagotzea, egile-argitaratzaileak ugaritzea. Dauden egiturak indartu eta sendotzea litzateke haren irudikoz sendabideetako bat. Alde horretatik,

90eko urteetan eta hurrengoetan ia urtero salatu du euskal argitaletxeen atomizazioa, eta beti zehaztu haren irudikoz hori ez dela aniztasunaren sinonimo, baizik eta ahultasunaren adierazle

... kultura eta industria ura eta olioia bezala hartzen baitituzte [batzuek], bakoitza berean, elkarrekin nahasi gabe. Ikuspegi legitimoa da, noski, baina ez da nirea.⁸ Nik uste dut herri bezala ekoizpena planteatuta azpiegitura indartsuak behar ditugula, kultur politika propioak diseinatu eta burutu ahal izateko. (*Ibid.*: 43)

Bertoko industria editoriala ez soilik osasuntsu baizik eta sendo egoteak ahalbidetuko luke morrontzetatik askatu eta gure ikuspegiz mundua ikustea; lehengo lepotik burua, bada.

Horren harira Torrealdaik adierazitako ardura handienetako bat (liburugintzari gagozkiolarik, noski) argitaletxe erdaldunen pisu gero eta handiagoa da (*kanpotarren desenbarkua* deitu izan duena, 1988an lehenengoz, Alfaguarak Jon Juaristiren ardurapean literatur sail bat euskaraz abiarazi zuenean). Bereziki, eta honek larritzen du kezka, haur eta gazteentzako liburuen ekoizpenean. 1984an ohartarazten zuten: «Hemengo merkatua komertzialki interesgarri gertatzen den orduko editorial erdaldunak etorri eta irents gaitzaketete. Egun hori ez dago urruti» (1984, in *ibid.*: 46). Zioenez,

haur literaturan ikusiak zituen zantzu batzuk, eta iragartzen zuen hurrena testugintzara joko zutela. «Tinko eta finko egon behar da ordurako, protekzionismopean erortzea nahi ez baldin bada» (*ibid.*). Esan gabe doa ekonomiatik haragoko ardura zela, irakaskuntzaren merkatua kanpotik kontrolatzea eta curriculumean ideologia hegemonikoa ereitea ekarriko zituelakoan esku hartze hark. 1988an ekoizpen osoaren %10 ziren gure geografiatik kanpokoak, 1999an %40; testuliburuetan, itzulpen-egokitzapen gisa agertzen zirenak, berriz, %52 ziren 2004an; bistan da, beraz, laster bizian bete zela profezia. 2016ko liburugintzaren azterketan, berrietako bat aipatzearen, honela zioen:

Bertoko eta kanpoko editorialak bereizteak xenofobiatik ez du ezer. Bereizketa geografikoa da azalez, baina ekosistema industrial eta kulturalen berebiziko garrantzia duena sakonean. Kontua da ekoizpenaren erabakigunea nork duen, bereziki hezkuntza curriculumean. (2018: 98)

De facto, egun ere, hezkuntza liburu produkzio handiena ez dago euskal editorialen esku, baizik eta estatu mailako argitaletxeetan; hori ez dator bat curriculum propioa proposatzearekin, bistan denez. «Nik berariaz errepikatzen dut urtero, alarma gorria pizteko esperantzan» (Arrula 2018: 33). Astun fama hartzea bost axola halako zerbait jokoan denean.

Eta, bertoko erabakiguneak indartzeko, beti izan du oso presente politika editorialak behar direla, liburuak bana-laga lagundu ez baizik eta edizioa bere osotasunean babestu behar dela:

Gauza batez nago gero eta konbentzituago: editorial handi edo txiki, ehuneko ehun argitaletxe diren horiek bermatuko dutela euskal liburuaren geroa eta etorkizuna. Plangintza, dedikazioa eta profesionaltasunetik igarotzen da euskal liburugintzaren berme hori, nire ustetan. (2007: 49)

Ez baita alferrik izan editore (42 urte aldizkariko zuzendari), eta horrek miseria oro barrutik ikusteko talaia paregabea eman dio. Azterketa osoak egin ditu horrela, liburugintzaren

katebegi guztiei erreparatuz:⁹ esate batera, Eusko Jaurlaritzako Aholku Batzorderako prestatutako txosten argitaragabea, 'Liburugintzaz zertzeladak' izenekoa, ez dio soilik ekoizpenari begiratzeko, idazleak, argitaratzaileak eta komertzializazioa ere aztergai ditu (1997); unibertso digitalean liburuak unean zuen eta izanen zuen tokia aztertzean, berriz, identifikaziorako arazoak, eboluzioa, idazketari nola eragin diezaiokkeen, doakotasunaren duda, inplantazio eremuak, euskarriak, kostua, egile eskubideak, jabego intelektuala eta pirateria, metadatuak, merkatua... Denak ditu hizpide, nahiz eta azterketaren hasieran lan umotua ez zelakoan desenkuzatzen zen (2009b: 13). Ertz guztietatik heltzen zien azterlanei, eta esanen nuke ikuspegi orokor hori oso aberasgarria eta, beraz, estimatzekoa dela espezializazioaren espezializaziora jotzen dugun garaiotan.

Beste atal batera salto egin aurretik, bertokoaren aldarriaren eta ikuspegi oso horren beste adierazle bat aipatu nahiko nuke. Liburugintzari buruzko azterketa orotan aintzat hartu zuen itzulpena; zenbaitetan datuen irakurketa labur baten bidez («Egun bizi dugun itzulpengintzaren loraldiaz mintzo dena, ez dabil oker», 1997); zenbaitetan ñabardurak jartzen («gogoratu nahi nuke auzia ez dela soilki *zenbat* itzultzen den baizik eta (baita ere) *zer* itzultzen den», 1995, in 2007: 57); zenbaitetan lehentasunak markatzen («Itzulpen politikan adostu daitekeen formula salomoniko batekin esango nuke, beharrezkoa dela itzulpena baina jatorrizkoa dela lehenestekoa», 2007: 56). Berriz ere, geure mundua geuretik emateko ideiarenean gainean uler daiteke itzulpenak bere neurrian eta modu orekatuan egitekoak zirela esatea.

Garia eta oloa aiez ale bereiz

Zorroztasun handiz, aldiro aipatu ditu azterketarako metodologiak eta argi adierazi iturriak. Zehaztasunean eta sakontasunean, ekinak erakutsi dio atzeko alde nola dantzatu, nahiz eta hasieratik jarraitu dion antzerako eskema bati: liburuak

fitxatu, gaien araberako sailkapena egin, eta horren irakurketa soziologiko bat osatu. Soziologia funtzionala, itxuraz estatistika hotz hutsa baina mamian geruzak kentzen muinera doana, «errealitatearen sukalde lana» (2016a: 17). Garia eta oloa bereizten, balekoa baizik ez zakuratzeko. Oro har deskribatzailea zuen egitekoa, eta horren zergatiaz galdetu zion Garikoitz Goikoetxeak *Berria*-ko elkarrizketa batean; hara erantzuna:

Ikusgarritasuna emateko euskal kulturgintzari. Gu klandestinitatetik gatoz. Gazteek ezagutu duten klandestinitatea gehienez ere politikoa da, batzuen klandestinitate politikoa. Baina gizarte osoa klandestino denean, adierazpen askatasuna posible ez denean, euskal liburutik ezin denean idatzi ez delako publikatzen ahal, ezin delako erosi... Uste dut horrek markatua nagoela neurri batean. (Goikoetxea 2016)

2016an, urteroko egitekoen hiruko zerrendak laugarren helburu bat ere bazuela aitortu zuen, «ezkutuan, politikoa, biblioteka nazionalaren aldarrikapena» (2016a: 18). Barka-

Herri baten nortasunaren
sinbolotzat zuen
biblioteka nazionala.
Memoria historikoa
eta ondare historiko
guztia (analogikoa,
digitala eta abar) bilduko
lukeen biblioteka

tuko al dit esaten badut hain ezkutukoa ere ez zela; aski zela begirada zuhaitzetik jasotzea basoa begiz jotzeko. Bibliotekari lana egiten aspaldi hasia baitzen: katalogazioaren beharra azpimarratzen, liburutegintzaren hutsak, erronkak eta gaitzak seinalatzen. Herri baten nortasunaren sinbolotzat zuen biblioteka nazionala,¹⁰ eta 2009an esperantzari

leioa zabaldu zion *Bibliografiatik Bibliotekara* lanean, non Euskal Pizkundearen aro historikoaren erdian euskal bibliografia eta biblioteka sortzeko egon zen saioa xehe azaltzen baitu. Hutsean geratutako saio haren atzean erabakimena, anbizioa, talde-lana, erakundeen ausardia, kulturaren zuten fedea eta komunitate linguistiko-kulturalaren mugak onartzea ikusten zituen; nolabait, eskaeratzat ere har litezke horiek

(eta Torrealdairen beraren ezaugarri zenbait ere ikusiko ditu batek baino gehiagok zerrenda horretan).

Artikuluaren bukaeran, betetzeko moduko bi amets aipatzen zituen: euskararen bibliografia osatzea eta euskal intelligentsiaren inbentarioa egitea. Torrealdai hasia baino gehiago zen horretan.¹¹ Bi urte geroago ikuspegia aldatu, eta Bibliotekak ekarri behar zuela Bibliografia esan zuen EHU-ko jardunaldi batzuetan (2011), eta, oinarriak jartzen hasita, izena ere proposatzen zuen (Euskal Biblioteka). Urte batzuk geroago, esperantza ahitu eta aukera galdu bat zela esan zuen:

Instituzioek ez dute aintzat hartzen. Orain, gainera, badirudi ez dela modernoa. Nik dakidana da Mitterrandek Frantzian sekular-ko biblioteka egin zuela ez direla hainbeste urte. Zergatik? Haiek estatu zentzu bat daukatelako, eta badakitelako hori ere inportantea dela. (Goikoetxea 2016)

Memoria historikoa eta ondare historiko guztia (analogikoa, digitala eta abar) bilduko lukeen biblioteka. Liburuaren Behatokia ere gauzatzear egon ziren,¹² eta, hori ere, ate atzean nonbait bukatu. Inoiz egiten bada, Joan Mari Torrealdai Biblioteka izena jartzea ere ez litzateke txarra, langintza horretan jarritako oinarri eta kemena ikusita.

Esan dut.

Katea eten ez dadin, komunitatea

Joan Altzibar ezizenez sinaturiko artikuluko batean, Cuernavaca dokumentazio zentro mexikarraz mintzo zaigu, itxuraz orduan itxi zutela eta (1976az ari gara). Sortzaileek nahi zuten helburua beteta, hiltzea erabaki zutela diosku, erakundetzeak bere buruaren zerbitzari bihurtzea ekarriko zuelakoan. Torrealdaik egitasmo hari txalotzen dio herritar izaera, urtetako lan isila eta talde-lana, harengan ezagunak denak.

Herri kontzientzia seminariotik datorkiola esan izan du: «Probintzien eta txokokerien gainera Euskal Herria bere osotasunean ulertzeko modu bat zor diot Arantzazuri» (Goikoetxea 2016). Herria egiteko, noski, elkar ezagutu behar,

eta transmisioaren atea zabalik uzteko egindako ahalegina azpimarratu behar da. Ez dago lanik bere aurrekariren bat aipatzen edo norbaiten lanaren aitortza egiten ez duenik.

... izan ziren horien izana ezagutzera emateak garrantzi berezia hartzen du transmisiorako bideak antolatu gabe dauzkan gizarte batean. Ez eskolak, ez hedabideek bermatzen dute euskalgintzaren ondarearen transmisioa behar den bezala. (2016a: 22)

Hutsune hori bete asmoz, ikusezinak ikusgarri egin nahian eta testuliburueta berehalakoan iritsiko ez zirela jakitun, belaunaldi baten historia idatzita utzi du; esate batera, Rikardo Arregiri eta Martin Ugaldere buruzkoak, fraide frantziskotarrek euskaraz idatzitakoaren tamaina, JAKINEN argitaratutako elkarrizketa sortak eta materialen digitalizazio lan eskerga.

Elkarlanari loturik, artikulu honetan ere nahastu zaigu maiz singularra eta plurala, Torrealdaik eginikoak nekez ulertzen baitira taldetik aparte. Atzo bezala bihar:

Hemendik aurrera ere, euskal kulturak, esate baterako, irautekotasun, seguruenik, txikia dela kontuan izanik, indar bateratzaileak indartu beharko ditu eta zentrifugoak edo horiek pixka bat neurtu. Kanpoko erreferentziak behar-beharrezkoak dira, hori egon beharra dago, baina gure nortasun propioa galtzen badugu edo elkarrekin lan egite hori, sare sozial hori –gizarte zibilaren garrantzia bezala azpimarratu behar dena–, hori dena galtzen baldin badugu, etorkizuna ez dugu erraza. (2016b)

Bukatzeko, aitortza

Jakineko Xabier Eizagirrek bidali zidan wetransfer bidez artikulu hau prestatzeko materiala, «bi kolpetan, guztira hiru gigatik gora da eta». Hamar liburu, ia ehun artikulu edo liburu-atal eta lau eskuizkribu, Torrealdairi berari eginiko hamaika elkarrizketa eta haren lanari buruzko kronikak ez zenbatzearren. Dena karpeta eta azpikarpetatan txukun antolatua arloaren eta argitaratzailearen arabera, Torrealdaik estimatuko lukeen moduan. Lehorreko xalook itsasoaren olatuak

hartzen ditugun gisako astindua izan zen. Gainazalera igo-tzea lortu nuen halako batean, eta obra osoa (liburugintzaz baizik ez garelara ari jakinda) eskura izan eta irakurtzea luxu txiki bat izan da. Miresmena ez adieraztea zaila zela ikusita, une batetik aurrera erabaki dut eusten (eta estutzen) ari zitzaidan soka laxatu eta horri erreparatu gabe idaztea. Bioakie nire esker ona Joan Mariri eta Jakin osoari. 🍷

Oharrak

1. Horren segida da hogeituro urte geroago, 1997an, Euskadiko Kutxak eta Elkar Fundazioak atera zuten *Euskal kultura gaur* liburua, 20.000 aletan. Kopuru esanguratsuak izanik ere, ofizioa eta egiteko modua zer barruan zeramatzan erakusten du Torrealdaik bere argitalpenak aipatzerakoan darabilen zehaztasunak.
2. Hain zuzen garai hartan argitaratu zuen Torrealdaik *Iraultzaz* saiakerara (Jakin, 1973), ezin jakin zenbat aletan, mundu mailako eztabaidek akuilaturik. Hariz jositako orrialde horixketan, iraultza kontzeptuaren eta asmoaren azterketa soziofilosofikoa egiten du.
3. 1978an, JAKINEN: «Diktaturaren garaian, hots, joko politikorik ez zenean, kulturaren protagonismoa orain baino askoz nabarmenagoa zen. Kulturatik igaro ohi zen politikaren parte on bat. Gaur, aldiz, politikak bere bideak ditu, eta etxeko neskame [sic] bezala gelditu zaigu kultura. Garai batetako arma batzu baztertu egin dira, borroka-leku berri honetan alkantzu gehiagoko arma berriak behar direla eta» (1978, in 2007: 28-29).
4. Torrealdaik gaien sailkapena egiteko modua aldatu izan du, ISBN agentziek ereduak aldatu dituzten heinean. 1994an, CDU sistema unibertsalaren arabera sailkatzen hasi zen, eta urterik gehienetan Unesco gomendaturiko sistema, 23 sailetakoa, erabili du. 1986an, desoreka aipatzen du, eta «gure diglosi egoeraren ispilu da horretan liburugintza, eta gure kultur bizitzaren normalizaziorik ezaren ezaugarri» (1986, in 2007: 85). 1990ean ere azpimarratzen zuen irakaskuntzaz eta literaturaz besteko liburuen ekoizpen urria, eta, azken urteetan, alde

- apur bat estutuagatik ere, orobat dira bi sail horiek nagusi haren azterketetan (besteren artean, 2018koan).
5. Ber gisan mintzo zen elkarrizketa berriago batean, Euskal Herriko komunikabideen harira: «Hedabideen erreferentzia mundua guztiz espainola da. Hedabide publikoetan ere bai. [...]. Aldi berean, 'euskal kultura' deitzen den hori ez da ganoraz tratatzen. Nola ba, euskara ezagutzen ez duenik bai baitago barruan» (Arrula 2018: 32-33).
 6. Ez da soilik hamarkada horretako kezka: «Irakurlearen aldetik begiraturik, larritzeko modukoa da euskal liburuaren etorkizuna» (1977, in 2007: 68); «ziur nago produkzio hori bera luzaro mantentzeko ere kontsumoa indartzera, merkatua zabaltzera jo behar dugula aurrerantzean» (1995, in *ibid.*); «Espero genuen eta behar dugun eran ez da hazten ari irakurleria edo erosleria» (2004, in *ibid.*: 69). *30 urte liburugintzaz* liburuan jaso zituen denak.
 7. Tiradei ez ezik, liburuaren biziraupenari eskaini zizkion lerro ugari. Behin baino gehiagotan jarri du Frantzia eredu, non berredizioak tamaina handia baitu eta liburuari limoiari bezala ateratzen dioten zuku poltsikoko edizioen eta askotariko formatuen bidez. 2007an atal luze bat eskaini zion tiraden eta aleen bilakaeraren azterketari, horretarako zuzenean argialetxeetara datu bila jo ondotik.
 8. Oraindik ere badira mesfidantzak edo erreparoak kultur industriaz mintzatzeko, Durangoko Azokaren harira berriki argitaraturiko elkarrizketa koral honetan nabari daitekeenez: 'Gutxienekoak', Amagoia Gurrutzagak idatzia (*Berria*, 2020-11-08).
 9. Katearen begi bakar bati buruzko ikerlanak egin baditu ere, ikuspegi luze-zabala darabil: «Gehienetan edo maiz iritzi-emaileak idazleak direla kontuan hartuta ezinbestekoa ere izan daiteke, baina iritzi asko idazlearengan zentratzen dira, bera bailitzan liburugintzako ez soilki protagonista nagusia baizik eta bakarra. Ikuspegi horrek idazlea jainko txiki bihurtzen du, eta edizioko gainerako eragileak bere zerbitzuko lirake» (2007: 22). Idazleei ahotsa eskaini zien monografikoren batean, baina osatu zituen artikulu luzeak argitaratzaile eta bitartekariari galdekatzen ere.
 10. Zehazki, honela zioen: «Gernikako arbola gure askatasunen ikur baldin bada, Euskal Biblioteka izan daiteke gure kulturarena (ez etenikoarena bakarrik, gainera)» (2011: 37).
 11. Inbentarioa egiten jarraitzen duenik bada, nor bere neurrian, euskarazko Wikipedia, kasurako.
 12. *30 urte liburugintzaz* saioan, azken atala eskaintzen dio horri: «Sortzeaz dagoen (Euskal) Liburuaren Behatokiaren zenbait xehetasun aurreratzen dira azken orrietan» (2007: 8), egitasmoaren garapenera adierazle.

Bibliografia

- Arrula, Garazi (2018): 'Joan Mari Torrealdai. «Ariketa bat egin behar dugu, ezer baino lehen, herri bat garea geure buruari sinestarazteko»', *Hegats* 56, 28-33.
- Elkar (2008): 'Joan Mari Torrealdai: «Irakurlegoan dago gure ahulezia»', *Elkar* 11, 4-5.
- Eslava, Ane (2020): 'Jakin. Euskaratik herria egiteko plaza', *Berria*, 2020-08-01, 8-9.
- Eusko Ikaskuntza (2016): *Joan Mari Torrealdai. Manuel Lekuona Saria*, Donostia, Eusko Ikaskuntza.
- Goikoetxea, Garikoitz (2016): 'Joan Mari Torrealdai: «Falta zaigu euskalgintzak elkar hartuta bere egiteko estrategikoan sinestea»', *Berria*, 2016-03-12, 4-5.
- Torrealdai, Joan Mari (1976): 'Kultura. Cuernavaca, c'est fini', *Anaitasuna* 317, 1976-05-15, 27.
- (1978): '1977ko euskal liburuak (eta III). Liburuaren politikaren premia gorria', *Egin*, 1978-02-09, 14.
- (1979): 'Euskal liburuaren penak eta pozak. Penak, gaurkoak. Pozak, agian, biharkoak', *Ere*, 1979-09-20, 56.
- (1983): 'Euskal liburuaren bide luzea. Gerraosteko liburugintzaz oharrrak', *RIEV* 28(1), 47-60.
- (1991a): 'Saiakeraren hutsunea', *Euskaldunon Egunkaria*, 1991-01-20, 2.
- (1991b): '1990eko euskal liburugintza (eta 6)', *Euskaldunon Egunkaria*, 1991-08-10, 2.
- (1997): 'Liburugintzaz zertzeladak'. Eusko Jaurlaritzako Aholku Batzorderako prestatutako txosten argitaragabea.
- (2003): 'Fraide frantziskotarren euskarazko liburuak', in Joseba Intxausti (zuz.): *Arantzazu. Ikerlan eta saiakerak XX. mendeko historiaz / Investigaciones y ensayos acerca de su historia en el siglo xx*, Oñati, Arantzazu, 593-606.
- (2007): *30 urte liburugintzan. 1976-2005*, Donostia, Jakin.
- (2009a): *Joan Mari Torrealdai Nabea euskaltzainaren sarrera-hitzaldia: Bibliografiatik Bibliotekara. Esperantzari leihoa*, Bilbo, Euskaltzaindia.
- (2009b): 'Liburua unibertso digitalean. Liburu elektronikoa', *JAKIN* 173, 11-57.
- (2011): 'Biblioteca Nazionalaren ametsa', in Teresa Agirreazaldegi (koord.): *Dokumentazioa eta ondare bibliografikoaren komunikazioa / Documentación y comunicación del patrimonio bibliográfico*, Bilbo, EHU, 17-37.
- (2016a): 'Biografiatik bibliografiara', in Eusko Ikaskuntza 2016, 5-24.

Zerrendero batekin solasean

- (2016b): ‘Eusko Ikaskuntzako Solasaldiak: Joan Mari Torrealdei eta Joxe Azurmendi’, Eusko Ikaskuntza (sarean ikusgai).
- (2018): ‘Euskal liburugintza 2016’, JAKIN 226, 93-110.